

J. Leenders, *Benauwde verdraagzaamheid, hachelijk fatsoen. Families, standen en kerken te Hoorn in het midden van de negentiende eeuw* (Dissertatie UvA 1992, Hollandse historische reeks XVII; Den Haag: Stichting Hollandse historische reeks, 1992, xvi + 458 blz., f80,-, ISBN 90 72627 08 3).

Na de proefschriften van Kooijmans en Lesger is dit de derde historische dissertatie over Hoorn in een decennium. Ook in kwalitatief opzicht zet Leenders een traditie voort, want dit is wederom een mooi boek.

Het boek van Leenders is bovenal een minutieuze beschrijving van het leven in Hoorn in de jaren vijftig van de vorige eeuw. De in de ondertitel genoemde families, standen en kerken fungeren als de voornaamste referentiekaders. Het boek is tot stand gekomen binnen het grote verzuilingsproject in Amsterdam, Leenders heeft echter de direct aan de verzuiling voorafgaande fase als voorwerp van studie gekozen.

De tekst is in vier luiken verdeeld, die in een fraaie boog zijn ondergebracht. In het eerste deel wordt een algemeen beeld van de stad gegeven. Hoorn rijst daaruit op als een dommelend provinciestadje met 8.000 inwoners, die allen samenspanden om zo veel mogelijk bij het oude te laten. In het tweede deel wordt dit globale beeld echter opengemaakt. Een gedetailleerde analyse van inkomens en beroepen, huwelijken, geografische spreiding, kerkgenootschappen en verenigingen brengt een verregaande segmentatie van de Hoornse samenleving aan het licht. Leenders heeft een stratificatie ontworpen die bestaat uit drie standen: grote burgerij, burgerstand en minvermogens. Binnen die standen zijn echter weer segmenten te onderscheiden, acht in totaal. Elk sociaal segment had een eigen economische, kerkelijke en sociaal-culturele kleur. Door deze stratificatie heen liep echter een kerkelijke scheiding, tussen protestanten en katholiek, de belangrijkste kerkgenootschappen in Hoorn, met elk hun eigen patroon. De protestanten waren gemiddeld welgestelder en standsgevoeliger, zo blijkt.

In het derde deel worden de onderlinge verhoudingen verder geanalyseerd vanuit het perspectief van de levensstijl en aan de hand van de betrekkingen tussen de kerkgenootschappen. In het vierde deel wordt gedemonstreerd hoe zo'n in zichzelf verdeelde samenleving toch bijeen gehouden werd, dankzij de accommodatie-politiek van de lokale elites. Die zou vooral blijken uit het feit dat de katholieken min of meer vast konden rekenen op twee zetels in de gemeenteraad en dat zowel protestantse als katholieke kiezers in Hoorn daarmee rekening hielden. Voor dit laatste zijn echter slechts zeer indirecte aanwijzingen en het desbetreffende hoofdstuk 39 staat dan ook vol 'lijkt', 'vermoedelijk', 'plausibel' en andere formuleringen die een speculatief karakter verraden.

Het boek van Leenders is niet opgehangen aan een grote theorie. Het mag beschouwd worden als een typische exponent van de dichte beschrijving (*thick description*). Aan het eind waagt de schrijver zich echter aan enige beschouwingen over de verhouding tussen zijn bevindingen en de verzuiling. In de jaren vijftig was daarvan nog niet erg veel te merken. Kerk en religie speelden een zeer grote rol in het maatschappelijk leven, maar dat was nog niet opgelegd vanaf de kansel of het altaar, zoals later. De verzuiling is in deze visie dus eigenlijk een poging van de kerken om de verminderde religiositeit te pareren. De accommodatie-politiek van de elites stelde hen daartoe volop in staat. Deze had drie eeuwen lang (het welbekende 'plooiën en schikken') gediend om de religieuze standsgewijs verdeelde samenleving bijeen te houden. De accommodatie-politiek had echter geen antwoord op de ambities van een radicaliserende burgerij, die eigen opvattingen boven — en niet langer naast — die van andere groepen wilde plaatsen.

Behalve in de rijkdom van detaillering, bestaat de verdienste van Leenders' boek vooral uit twee zaken: hij besteedt veel aandacht aan de doorgaans veronachtzaamde middengroepen en

hij maakt veel werk van de onderlinge betrekkingen tussen sociale lagen en tussen verschillende religies. Vooral dat laatste is een belangrijke vooruitgang, aangezien de meeste stratificatiestudies zich vooral concentreren op het toewijzen van kenmerken aan de verschillende standen en aan hun onderlinge betrekkingen geheel voorbij gaan. Juist omdat Leenders in dit vlak een bijdrage levert, wil ik enkele kanttekeningen plaatsen bij de wijze waarop hij dat doet.

De schrijver zelf gaat enigszins prat op een methodische vernieuwing in zijn boek, de zogenaamde nubioogrammen. Dit zijn schema's vol pijlen, die de afzonderlijke huwelijksbetrekkingen tussen de acht sociale segmenten aangeven. Vermoedelijk duidt de richting van de pijlen op het geslacht van de twee betrokken huwelijkspartners, maar uit de summiere toelichting blijkt dat niet. De term 'nubiogram' is inderdaad niet te versmaden, maar het valt mij vooraansnog moeilijk om te doorgronden welk voordeel ze hebben boven de aloude kruistabel. Een fataal bezwaar is in ieder geval dat we nu niet over de precieze gegevens van het sociaal gemengde huwelijksverkeer beschikken. Op gezag van de schrijver moeten we aannemen dat dit gering was, maar dat beweert hij ook van de religieus gemengde huwelijken, die — en dat is weer erg aardig — uitgebreid voor het voetlicht komen. Uit de genoemde aantallen (105 echtparen in 1861) blijkt echter dat deze groep even groot was als de lutherse, hersteld evangelisch-lutherse en doopsgezinde kerken in Hoorn, kortom, van een serieus te nemen omvang.

Een bekend probleem van de lokale monografie zijn de lacunes in het ter plaatse aangetroffen materiaal. Leenders heeft dat opgelost door ook enkele bronnen van buiten Hoorn erbij te halen, zoals de *Ideeën* van Multatuli, de jeugdherinneringen van Neel Doffen die van Roberts aan het Engelse Salford in de vroege twintigste eeuw, het bekende *The Classic Slum*. Mij lijkt dat een ontoelaatbare verruiming, zeker wanneer, zoals in de paragraaf met de titel 'Gordijnen en vitrages', de kernzinnen betrekking blijken te hebben op een Engelse industriestad zestig jaar na dato. Het belang van de lokale studie is immers mede gelegen in het ontmaskeren van stereotypen, die zijn ontstaan met behulp van verspreid aangetroffen fenomenen. Nu wordt door Leenders echter de indruk gewekt dat het cliché in Hoorn bevestiging vindt; slechts wie goed oplet, ontwaart in de noten het verschil tussen het Hoomse en ander materiaal.

Dat brengt mij bij een laatste bezwaar. Tegenwoordig zijn alle historici zich weer zeer bewust van het belang van de mentale componenten van het sociale leven. Leenders heeft zich daartoe zeker niet beperkt, maar toch mis ik wezenlijke elementen van de sociale verhoudingen in zijn verhaal. Sociale relaties worden niet slechts uitgedrukt in inkomensverschillen, of in het ophangen van gordijnen of vitrages. Kwesties als loonafhankelijkheid of economische zelfstandigheid waren ook in de standensamenleving belangrijk. Juist voor de middengroepen vormde de economische zelfstandigheid een wezenlijk onderdeel van het zelfbeeld, van het onderscheid tussen 'wij' en 'de anderen'. En hoe kan men nu over sociale verhoudingen in het midden van de negentiende eeuw spreken, zonder eenmaal melding te maken van de extreme duurte in de tweede helft van de jaren veertig? Had dat geen invloed op de inrichting van de armenzorg, of de opvattingen van burgers en elite over minvermogenden? Door voorbij te gaan aan dergelijke elementen, ontstaat een beeld van een samenleving gevangen in traditioneel isolement. Dat beeld wordt versterkt doordat de relaties tussen Hoorn en de wijdere omgeving slechts in de marge behandeld worden. In zijn (door Leenders niet geciteerde) dissertatie heeft Lesger juist de dynamiek van die verhouding aan het licht gebracht.

Het boek van Leenders geeft stof tot kritische reflectie en dat valt positief te waarderen. Juist ook als sociaal-historisch werkstuk is het boek misschien niet vlekkeloos, maar zonder meerde moeite waard.

F. de Haan, *Sekse op kantoor. Over vrouwelijkheid, mannelijkheid en macht, Nederland 1860-1940* (Dissertatie Rotterdam 1992, Publikaties van de Faculteit der historische en kunstwetenschappen V; Hilversum: Verloren, 1992, 485 blz., f59,-, ISBN 90 6550 404 4).

De Haans bezwaren tegen oudere historische en theoretische studies over kantoorpersoneel zijn de vaak marginale positie van vrouwen daarin (voetnootstatus) en een ontbrekend inzicht dat gebruikt bronnenmateriaal niet sekseneutraal is. Zelf onderzocht zij hoe in Nederland de categorie vrouwelijk kantoorpersoneel in diverse vertogen geconstrueerd is en wat kantoorarbeid voor vrouwen betekende. Dit leidde tot een met liefde en zorg gecomponeerd boek, dat op gedegen bronnenonderzoek steunt en zeer leesbaar is (met prachtige biografische details en goedgekozen illustraties), maar ook vragen oproept. Haar uiteenzetting hoe de vrouwenarbeidsbeweging (naast die voor kiesrecht) tussen 1860 en 1940 dacht over kantoorberoepen, toont dat de geneer-definitie van boekhouden eerst stoelde op het argument 'geen vrouwen op kantoor', later op de inhoud ervan: de 'abstracte materie' zou vrouwen minder liggen dan correspondentie. Boekhouden bleef voornamelijk aan mannen voorbehouden, terwijl 'typewriten' een 'vrouwenvak' werd. Overigens betwijfel ik of typen 'als nieuw werk, nog niet *'gendered'* was' (48). De machine tastte immers het schoonschrijven met veer of pen (basis van de mannelijke beroepstrots) aan, waardoor mannen de schrijfmachines — en in het interbellum de gecompliceerde boekhoudmachines — aan vrouwen overlieten, en zo min of meer onbewust meewerkten aan wat zij nu net niet wilden: vrouwen in het vak. Hiermee lijkt het mechanische werk al bij voorbaat *'gendered'*. Het vertoog van het opleidingsinstituut Schoevers is hier eveneens relevant. Hoewel dit uit marktoverwegingen een tamelijk sekse-neutraal taalgebruik kende, werden leidinggevende functies op kantoor steeds als mannelijk geïnclassificeerd en waren secretaresses per definitie vrouwen. Dat het beeld van de 'moderne vrouw' in het interbellum mede in relatie tot kantoorarbeid werd gedefinieerd, betekende niet dat economische zelfstandigheid en leidinggevende posities voor vrouwen ermee werden gerealiseerd. Toenemende professionalisering bracht geen duidelijk beroepsbeeld en in de kantoorhiërarchie bleven vrouwen de 'rechterhand' van hun baas (180-181). Minder overtuigend is de geclaimde relatie tussen Schoevers en de vrouwenbeweging in de persoon van directrice Lamers (is hier het begrip vrouwenbeweging niet erg opgerekt?) en de niet meer dan incidentele contacten met het Nationaal bureau voor vrouwenarbeid.

Fraai zicht op vrouwelijkheid en mannelijkheid leveren ook de vertogen van vakorganisaties en werkgevers. Toonzetting voor de vakbondsvertogen is de weigering van een beroepsorganisatie van hoger kantoorpersoneel in Rotterdam (Mercurius) om vrouwen tot haar examens en organisatie toe te laten. De strijd om dit te veranderen (er waren ook Mercurianen die vrouwen wilden toelaten) gaat min of meer gelijk op met de wens de plaatselijke beroepsorganisatie tot gematigde nationale vakbond om te vormen, hetgeen beide in 1902 werd bereikt (over hoe deze twee aspecten in hun onderlinge samenhang gewaardeerd moeten worden, kan men van mening verschillen). Met haar vertoogmethode onderkent De Haan — en hier brengt zij eerder onderzoek verder — welke visies op vrouwen en op mannen in de toenmalige argumenten besloten lagen en welke beperkingen het vakbondsbeleid hierdoor kende. Volgens haar bleef pleitbezorger voor vrouwenontreding R. Winkel 'binnen het denkraam van zijn tegenstanders' (259) en was de argumentatie van mannen voor toetreding op mannenbelangen gebaseerd: 'door vrouwen op te nemen in de bond konden zij als 'concurrentes van de man' onschadelijk of minder schadelijk worden gemaakt' (102). Korte overzichten van de vier landelijke bonden leren dat geen van deze de aan het beleid ten grondslag liggende 'constructie van de man als kostwinner en de vrouw die tijdelijk als bediende werkte en het kantoor verliet bij huwelijk' ter discussie stelde (133). Ondanks haar vertooganalyse blijft De Haan soms dicht bij meer